

BAZI FELSEFİ KAVRAMLARA “*DİVÂNÜ LÜGATİ’T-TÜRİK*”TEN KARŞILIK OLABİLECEK TERİM ÖRNEKLERİ

Examples of the Terms that may Correspond to the Some Philosophical Concepts from “*Diwan-u Lughat at-Turk*”

Doç. Dr. İsmail ERDOĞAN
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
E-posta: ismailerdogan@firat.edu.tr

Öz

Bugün kullandığımız felsefî terimlerin büyük bir kısmı Grek-Latince’dir. Felsefe faaliyetinin milletimizin geneline hitap edebilmesi için bu terimlerin Türkçeleştirilmesi gerekmektedir. Bizim bu çalışmamız, Türk Dili’nin bilinen en eski ve köklü sözlüğü olarak kabul edilen Kaşgarlı Mahmud’un *Divânu Lügati’t-Türk* adlı eserindeki sözcüklerin, felsefî kavramları karşılamadaki yeterliliğini göstermeyi amaçlamaktadır. Böylece hem kavramların Türkçe terimlerle ifade edilmesi, hem de adı geçen eserin bu husustaki yeterliliğinin ortaya konulması dilimiz açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lügati’t-Türk*, Terim, Kavram

Abstract

Majority of philosophical terms that we use today are Greek and Latin rooted. In order for Philosophy to appeal to the overall masses, these terms need to be translated into Turkish language. The aim of this study is to demonstrate the competence of *Divânu Lügati’t-Turk* which is regarded as the oldest and the most essential dictionary of Turkish Language, written by Kashgarlı Mahmud, in supplying equivalent terms for philosophical concepts. Therefore; both using Turkish equivalents of these terms and demonstrating the competence of dictionary in this regard carry a crucial role.

Keywords: Turkish, Kashgarlı Mahmud, *Divânu Lügati’t-Turk*, Term, Concept

Giriş

Bugün kullandığımız felsefî terimlerin büyük bir çoğunluğu Grek ve Latin dillerinden, bir kısmı ise Arapça'dan dilimize geçmiştir. Öyle ki “felsefe” sözcüğünün kendisi bile Türkçe değildir. Zaman zaman felsefî kavramları karşılamak üzere Türkçe terimler türetilmeye çalışılmışsa da, bu hususta istenilen başarıyı elde ettiğimiz söylenemez.

Bu çalışmada, Türk Dili'nin en eski sözlüğü olarak kabul edilen Kaşgarlı Mahmud'un¹ *Divânu Lüğati't-Türk* adlı eserinin, felsefî kavramları karşılamadaki yeterliliği üzerinde durulacaktır. Böylece hem kavramların Türkçe terimlerle ifade edilmesi, hem de adı geçen eserin bu husustaki yeterliliğinin ortaya konulmasının, dilimiz açısından önemi vurgulanmış olacaktır. Çünkü dilin bir fonksiyonu da zihinde oluşan düşünceleri (kavramlar) adlandırıp başkalarına aktarmaktır. Dolayısıyla bir bilginin başkasına aktarılabilmesi için, kullanılan dilin bu görevi layıkıyla yapabilecek özellikleri taşıması gerekmektedir. Bunu sağlamada her dilin aynı başarıyı gösterdiğini iddia etmek mümkün değildir. En azından bu tür kapsamlı ve karşılaştırmalı bir çalışma yapılmadan, böyle bir tezin ileri sürülmesi basit bir iddiadan öteye geçemez.

Çalışmamızda, *Divânu Lüğati't-Türk*'deki kelimelerle bugün kullandığımız felsefî terimlerden bir kısmı mukayese edilecek ve bu kelimelerin söz konusu kavramların anlamlarını karşılayıp karşılamadığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple çalışmamızda yeri geldikçe Grek-Latince, Arapça ve Türkçe sözcükler arasında bazı karşılaştırmalar da yapılacaktır.

Divânu Lüğati't-Türk, Kaşgarlı Mahmud tarafından Bağdat'ta 1072-1074 yılları arasında yazılan Türkçe- Arapça bir sözlüktür. Eser, Türk dilinin bilinen en eski sözlüğü olup, Orta Asya yazı Türkçesi hakkında en kapsamlı bilgileri içermektedir. Eserin elyazması nüshası 638 sayfa olup, yaklaşık 9000 Türkçe kelime, ayrıntılı bir biçimde Arapça olarak açıklanmıştır. Ayrıca Türklerin tarihine, coğrafi yayılımına, boylarına, lehçelerine ve

¹ XI. yüzyılda yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud, gelmiş geçmiş en önemli Türk dilbilimcisi olarak kabul edilmektedir. Bu gün için, onun hayatından çok, kişiliği ve eseri üzerinde bilgi sahibiyiz. Kaşgarlı Mahmud Türk Dili Kâmusu (sözlüğü) diye çevirebileceğimiz *Divânu Lüğati't-Türk* ve Türk dilinin cümle yapısı bilgileri diye çevirebileceğimiz *Kitabu Cevâhirü'n-Nahvü Lüğati't-Türk* adlı iki dev eserin sahibidir. (Bkz., Şükrü Haluk Akalın, *Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lüğati't-Türk*, Ankara, 2008, 28.) Ancak bu ikinci eser bugün mevcut değildir. 1008 yılında Türkistan'da doğan Kaşgarlı Mahmud, Saciye ve Hamidiye Medreselerinde eğitim gördü. Tahsil hayatından sonra kendisini Orta Asya'yı dolaşmaya ve Türk Dili'ni incelemeye verdi. 1072-1073 yılları arasında hazırladığı ünlü eseri “*Divânu Lüğati't-Türk*”ü Abbasi halifesine armağan etti. Bu kitabın asıl nüshası halen Ayasofya Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud kitabını tamamladıktan kısa bir süre sonra Kaşgar'a döndü ve burada vefat etti. Ölüm tarihi hakkında da kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 1090 tarihi daha ağır basmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Ömer Faruk Akün, “Kaşgarlı Mahmud”, *DİA*, C. 25, Ankara, 2002, 9-14; Akalın, 11-35.

yaşam tarzlarına ilişkin önsöz ve metin içine serpiştirilmiş önemli bilgiler mevcuttur.

Klasik Arap sözlük yazım ilkelerine göre hazırlanmış olan kitap, Kaşgarlı Mahmud'un Türk boyları hakkındaki etraflı bilgisinin yanı sıra, Arap filolojisi konusunda da bir uzman olduğunu göstermektedir².

Sözlüğün elde bulunan tek yazma nüshası 1266 yılında Şam'da temize çekilmiş, 1915'te İstanbul'da Ali Emirî Efendi (ö. 1923) tarafından tesadüfen bulunmuş ve 1917'de Talat Paşa (ö.1921)'nin teşviki ile Kilisli Rıfat Bilge (ö.1953)'nin gözetiminde basılmıştır. Bir anda bütün Türkologların ilgisini çeken eser, 1928 yılında Türkolog Carl Brockelmann (ö.1956) tarafından ayrıntılı notlarla Almanca'ya çevrilip yayımlanmıştır. Günümüz Türkçesine çevirisi ise Besim Atalay tarafından yapılmış ve 1940'ta Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır³.

Divânu Lügati't-Türk'ün önsözündeki şu ifadeler, Kaşgarlı Mahmud'un Türk Milleti ve Türkçe ile ilgili görüş ve inancını ortaya koymaktadır. “Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların eline verdi; onları, herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erıştirdi; bu kimseleri kötülerin şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur.”⁴

Türkçe'nin önemini ve neden öğrenilmesi gerektiğini, Kaşgarlı şöyle anlatır: “Ant içerek söylüyorum, ben Buhara'nın -sözüne güvenilir- imamlarından birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim. İkisi de senetleri ile bildiriyorlar ki, Yalvacımız, kıyamet belgelerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada “Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır” buyurmuştur.

Bu söz (hadis) doğru ise -sorgusu kendilerinin üzerine olsun- Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse akıl bunu emreder.”⁵

Görüldüğü gibi Kaşgarlı Mahmud, Türkçe'nin her alanda o zamanın bilim ve din dili olan Arapça ile yarışacağını ve hatta ondan daha da ileri olduğunu göstermek istemiştir. Ayrıca bu görüşüne dinî bir gerekçe de

² Akalın, 42-45.

³ Mustafa S. Kaçalın, “Divânu Lügati't-Türk”, *DİA*, 9, İstanbul, 1994, 446-49.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, çev., Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1992, 3-4.

⁵ *Divânu Lügati't-Türk*, I/4.

bulmuştur. Kaşgarlı eserini nasıl hazırladığını ise şöyle anlatmaktadır: “*Ben bu kitabı, hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez⁶ ve nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertib ettim. derinliklerini alana çıkardım*”⁷. “*Kitapta Türklerin görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiir tanıklarını serpiştirdim. Kaygılı veya sevinçli günlerinde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan savlarını⁸ da aldım*”⁹.

Divânu Lügati't-Türk aynı zamanda muhtelif Türk lehçelerinden de sözcükler derleyerek tam anlamıyla yazıldığı çağın Türkçe hazinesi olma özelliğini de kazanmıştır. Çünkü Kaşgarlı, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yagma ve Kırgız gibi Türk lehçelerini en mükemmel surette elde ettiğini belirtmektedir¹⁰. Böylece Türk dili ile Arap dilinin at başı beraber yürüdükleri kanaatine varmıştır.

Kaşgarlı'nın yaptığını soydaşları olan Farabî (ö. 950), İbn Sinâ (ö. 1037), Beyrunî (ö. 1051) ve Sühreverdî (ö. 1191) gibi diğer bilim ve felsefe adamları yapmamışlardır. Üzülerek söylemek gerekir ki bunlar, eserlerini kendi dilleri olan Türkçe yerine Arapça ve Farsça olarak yazmışlardır. Elbette bunun sebepleri üzerinde durulabilir. Ancak bu kişilerin Türkçe yazmaları hususunda önemli mazeretlerinin olduğu da söylenemez. Çünkü aynı dönemlerde, Türkçe'nin bilim ve edebiyat dili olduğunu gösteren pek çok eserle karşılaşmaktayız¹¹.

Kaşgarlı'dan yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Farabî, felsefenin İslam dünyasına geçişi sırasında Grekçe kelimelerin Arapça karşılıklarının bulunmasında önemli rol oynayan bir Türk filozofudur. Bilindiği gibi bugün kullandığımız felsefî terimlerin kaynağı Grekçe-Latince'dir. Daha sonra felsefenin İslam dünyasına girmesiyle bu kavramlara Arapça karşılık bulunmaya çalışılmıştır. Bu işi en sistematik olarak yapan filozof ise ana dili Türkçe olmasına rağmen Arapça eserler yazan Farabî'dir¹². Farabî, İbn Sinâ, Beyrunî ve Sühreverdî gibi İslam felsefesinde ekol kurmuş olan bu filozoflar, eserlerini kendi dilleri olan Türkçe yazsalar, Türkçe bugün bilim ve felsefe dili olma yolunda daha da gelişmiş olabilirdi.

Bu girişten sonra *Divânu Lügati't-Türk*'ün felsefî kavramları karşılama yeterliliği konusuna geçebiliriz. Ancak bütün felsefî kavramları inceleyerek, *Divânu Lügati't-Türk*'den karşılıklarını tespit etmek bu çalışmanın kapsamına sığmayacağı için, biz iddialarımızı sadece birkaç örnek üzerinde göstermeye çalışacağız. Bu sebeple *Divânu Lügati't-Türk*'de

⁶ Kaside tarzında yazılan manzume.

⁷ *Divânu Lügati't-Türk*, I/5.

⁸ Atasözü.

⁹ *Divânu Lügati't-Türk*, I/8.

¹⁰ *Divânu Lügati't-Türk*, I/4.

¹¹ Bu eserlerden birisi, biraz sonra değineceğimiz Yusuf Has Hacib'in “*Kutadgu Bilig*” adlı eseridir.

¹² Felsefî kavramların oluşmasında Farabî'nin önemi hakkında bkz., Hasan Ayık, “Felsefî Kavramların Oluşmasında Farabî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1-2, C. IV, S. 7-8, 77-94.

geçen kimi kelimelerin hangi felsefi kavramı karşılayabileceğini örneklerle göstermek istiyoruz.

Felsefe = Bilig (بِلِغ)

Felsefe sözcüğünün aslı, Eski Yunanca “philia” ve “sophia” sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiş olan “philosophia”dır. İlk kez Fisagor (Pythagoras) tarafından kullanılan bu terimin sözcük anlamı ise bilgi ve hikmet sevgisi demektir¹³. Bir başka deyişle varlığa ait gerçek bilgiyi sevme, arama ve bulma çabasıdır. Zira hakikatin bilgisine ulaşmak insan için mümkün değildir. Hakikati bilen yalnızca Tanrı olduğu için insan, ancak bu bilgiyi seven ve onu arayan olabilir.

Felsefenin İslam dünyasına girişiyle birlikte philosophia kavramını karşılamak üzere “hikmet” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Hikmet Arapça bir kelime olup, “yargıda bulunmak” anlamındaki *h-k-m* masterından türetilmiştir¹⁴.

Felsefi bir terim olarak hikmet kelimesinin en kısa ve özlü tanımını Farabî'nin yaptığını söyleyebiliriz. Farabî'ye göre hikmet, “en üstün ilimle en yüce şeyleri akletmek”tir¹⁵. Ancak hikmet kelimesi felsefe kavramını karşılamada yeterli olmamış olacak ki, philosophia'nın Arapçalaştırılmış olan “felsefe” terimi de hikmetle birlikte kullanılmaya devam ede gelmiştir.

Felsefe kelimesinin gerek Yunanca iki kelimedenden oluştuğunu, gerekse Arapça hikmet kelimesi yanında felsefe kelimesinin de kullanıldığını göz önüne aldığımızda, aklımıza şöyle bir soru gelmektedir: Acaba Yunanca'da felsefe denilen faaliyeti karşılayacak tek kelimelik bir sözcük yok muydu? Ya da Arapça hikmet kelimesi, felsefe faaliyetini karşılıyorsa, niçin felsefe kelimesi de kullanılmaya devam etmiştir?

Bu ve benzeri soruları çoğaltmak mümkündür. Ancak bizim burada dikkat çekmek istediğimiz başka bir şeydir. Şöyle ki gerek Yunanca philosophia ve gerekse Arapça hikmet kelimeleri, bir fikri, ideyi veya kavramı karşılamak için türetilmiş kelimelerdir. Daha açık bir ifadeyle önce zihinde bir kavram oluşturulmuş sonra da bu kavramı karşılamak için terim türetilmiştir. Analitik olarak incelendiğinde görülecektir ki kimi Yunanca ve Arapça terimlerin sözcük anlamları ile terim anlamları arasında tam bir paralellik görmek bazen zorlaşmaktadır. Bu sebeple sözcük anlamları farklı olan kelimelere terim olarak yeni anlamlar yüklenmiştir.

Divānu Lügati't-Türk'deki “bilig” kelimesinin, felsefe ve hikmet kavramlarını karşılayabileceğini iddia ediyoruz. Çünkü *bilig* kelimesi bilmek fiilinden türetilmiş olup, insanın sonradan elde ettiği bilgi yanında, Tanrı tarafından “kut” olarak verilen bir bilgiye de işaret etmektedir. Bu yüzdendir

¹³ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1984, 69.

¹⁴ Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tacu'l-Arûs*, C. 31, Kuveyt, 1421/2000, 510.

¹⁵ Farabî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, Beyrut, 1985, 47-48. Diğer İslam filozoflarının “hikmet” tanımları hakkında bkz., İlhan Kutluer, “Hikmet”, *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, 503-10.

ki bir başka Türk bilgini Yusuf Has Hacib¹⁶ yazmış olduğu bir eserine kut veren bilgi anlamında “Kutadgu Bilig”¹⁷ adını vermiştir. İşte bu tür bilgi insanı mutluluğa, erdeme ve üstün faziletlere götüren bilgidir.

Divânu Lügati't-Türk'e baktığımızda *bilig* kelimesinin ilim, bilgi, hikmet ve aynı zamanda edeb anlamına da geldiğini görürüz. Ayrıca bu tür bilgi, felsefî bilgide olduğu gibi, akılla birlikte tekâmül eden bir bilgi olup, çocukluktan itibaren bir olgunlaşmaya doğru gitmektedir. Mesela Kaşgarlı “Oğlan biligsiz”¹⁸ şeklinde bir örnek vererek bilginin biyolojik gelişme dönemlerine bağlı olarak kademe kademe ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu da bilginin sonradan oluştuğu şeklinde yorumlanabilir.

Kaşgarlı'nın, bilginin akılla birlikte elde edildiği şeklindeki tanımı, Farabî ve İbn Sinâ gibi Türk-İslam filozoflarının aklın mertebeleri hakkındaki görüşlerini hatırlatmaktadır. Çünkü her iki filozofa göre varlığı kavrama ve bilgisini elde etme hususunda aklın bir takım dereceleri bulunmaktadır. Bu dereceler insanın biyolojik yapı ve gayretlerine bağlı olarak gelişmekte ve böylece basamaklar halinde ilerleyerek kazanılmış (müstefâd) akıl düzeyine ulaşılmaktaydı. Ancak bu mertebeden sonradır ki Faal Akıl aracılığıyla bir bilgi gerçekleşmekteydi. Belki de bu iki filozoftaki akıl anlayışı, her ikisinin Türk olması ve Türkçe'deki *bilig* kelimesinin bizatihi taşıdığı anlamı bilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Yine *Divânu Lügati't-Türk*'de “bilig yığıldı”¹⁹ şeklinde bir örnek verilmektedir. Bu örnekte bahsedilen yığılma, rastgele bir birikim değil, “olgunlaşma, çağını bulma” anlamındadır. Bilindiği gibi felsefenin özelliklerinden birisi de belli bir konuda “bilgi üstüne bilgi faaliyeti”dir.

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud'un çağdaşı olan Yusuf Has Hacib 1017 yılında [Karahanlı Devleti](#)'nin [Balasagun](#) şehrinde dünyaya geldi. İyi bir eğitim alarak çağının geçerli bilimlerinin yanı sıra [Arapça](#) ve [Farsça](#) da öğrendi. 1077 yılında [Kaşgar](#)'da vefat etti. Yusuf Has Hacib, Türk dili ve edebiyatı için temel bir eser olan Kutadgu Bilig (*Kutlu kulan bilgi*) kitabının yazarıdır.

¹⁷ Yusuf Has Hacib'in meşhur eseri olan Kutadgu Bilig, ilk siyasetname ve ilk mesnevi örneği olarak da kabul edilen bir eser olup 6645 beyitten oluşmaktadır. Yusuf Has Hacib, bu eserini 18 aylık bir çalışma sonucunda 1070 yılında tamamlayarak Karahanlı Devleti hükümdarı Ulu [Kara Buğra Han](#)'a sunmuştur. Bu kitabı okuyan Ulu Kara Buğra Han kendisine *Ulu Has Hacib* unvanı ve [Kaşgar](#)'da vezir yardımcısı olarak görev vermiştir. Kutadgu Bilig'in Uygurca yazılan ilk nüshası 1439'da [Herat](#)'da bulunmuş ve ilk baskısı da 1900 tarihinde [Radloff](#) tarafından yapılmıştır. Kutadgu Bilig'in kelime anlamı, insana her iki dünyada tam manası ile kut sahibi olması için lazım olan yolu gösteren bilgi demektir. Bunu 350-352. beyitlerinden anlamaktayız:

Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum / Okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersiz. (350).

Ben sözümü söyledim ve kitabı yazdım / Bu kitap - uzanıp, her iki dünyayı tutan bir eldir. (351).

İnsan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa / Mes'ud olur, bu sözüm doğrudur. (352).

Bkz., Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev., Reşit Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara, 1998, 36.

¹⁸ “Çocuk bir şeyin hakikatini düşünemez, yeterince akledemez.” *Divânu Lügati't-Türk*, I/385-86.

¹⁹ *Divânu Lügati't-Türk*, III/81.

Elbette bu bilgi üstüne bilgi, düzensiz ve dağınık bilgi olmayıp, belli bir sisteme göre elde edilen bilgidir²⁰.

“Bilgin uluğlukka tegdim”²¹ örneği, tam da Farabî gibi Türk-İslam filozoflarının felsefeden kastettiklerini ifade etmektedir. Farabî felsefenin amacının “en yüce mutluluk” (es-saadetü'l-kusvâ) olduğunu söylemiş ve bu mutluluğa yalnızca bilgi ile ulaşılacağını ileri sürmüştü²². Kaşgarlı da “bilig”in amacının ululuğa yani en yüce mutluluğa erişmek olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla her iki anlayış arasında bir hedef birliği göze çarpmaktadır.

Filozof = Bilge (بِلْغَة) ya da Öge (أَكْبَا)

Filozof (philosophos) kelimesi de Yunanca asıllı bir kelime olup, hikmeti seven yani felsefeci demektir. Bu terim Arapça’ya “feylesof” (çoğ: felâsife) olarak geçmiştir. Bununla birlikte “hakîm” (çoğ: hukemâ) kelimesi de filozof anlamında kullanılmaktadır.

Filozof teriminin karşılığı olarak *Divânu Lügati't-Türk*'deki “bilge” ve “öge” kelimelerini kullanabiliriz. Bunlardan *bilge* kelimesi, bilgin, akıllı, hakîm²³ anlamındadır. Eski filozoflar, bilginler anlamına gelen Arapça'daki “kudemâ” kelimesinin tam karşılığı olarak da “uzakı bilgeler”²⁴ tabiri kullanılmaktadır.

Ayrıca *bilge* kelimesi öğrenmek ve öğrendiğini uygulamak anlamını da içine almaktadır. Mesela şu beyitte bu özelliği yakalamaktayız:

“*Bilge eriğ edhgü tutup sözün işit / Erdhemini öğreniben ışka sura*”²⁵.

Bu beyitte öğrenme ve öğrendiğini uygulamadan bahsedilmektedir. Bu ise felsefenin kısımlarını oluşturan ilmî (teorik) ve amelî (pratik) hikmet kavramlarını hatırlatmaktadır. Filozoflar felsefeyi böylece iki kısma ayırırlarken, *Divânu Lügati't-Türk*'deki *bilge* kelimesinin içerisinde bu iki tür bilgi zaten bulunmakta olup, sonradan yüklenilmiş değildir.

Bilge kelimesi kişilere verilen bir ad olmasının yanında bir unvan olarak da kullanılmış ve bazı Türk hakanlarına *Bilge Beg*, hakan hanımlarına da *Bilge Hatun* unvanları verilmiştir. Mesela bir Uygur Hanı'na, bilgisi çok anlamında “*Köl Bilge Han*” denmiştir. Nasıl ki, sular birikip göl olursa, bilginin biriktiği kişilere de “köl bilge” denmektedir. Akıllı kişilere ayrıca *Büğü (Bükü) Bilge* nitelemesinin yapıldığını da görmekteyiz²⁶. *Bükü* kelimesi de tek başına kullanıldığı zaman bilgin, akıllı, hakîm gibi anlamlara

²⁰ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul, 1995, 12.

²¹ “Bilgi ile ululuğa eriştim.” *Divânu Lügati't-Türk*, II/ 91.

²² Farabi, *el-Medînetü'l-Fazıla*, çev., Nafiz Danışman, İstanbul, 1990, 86-87.

²³ *Divânu Lügati't-Türk*, I/ 11, 428.

²⁴ *Divânu Lügati't-Türk*, I/ 385-86.

²⁵ “Bilgin kimseyi hoş tutup sözünü dinle/ Faziletini öğrenip, öğrendiğini de gerçekleştir.”

Divânu Lügati't-Türk, I/ 428.

²⁶ *Divânu Lügati't-Türk*, I/428.

gelir. *Bilge* kelimesi bazen bilgin, akıllı, erdemli anlamına gelen yügrük sıfatıyla birlikte de kullanılır. “*Yügrük bilge*” gibi²⁷.

“*Bilge*” kelimesinin, doğruyu yanlıştan ayırt eden kişi şeklindeki anlamını Orhon Yazıtlarında da görmekteyiz. Tıpkı *Divânu Lügati't-Türk*'te kullanıldığı gibi Orhon Yazıtlarında da *bilge*, doğruyu yanlıştan, gerçeği sahteden, özsel olanı ilintisel olandan ayırt etme yeteneğine sahip kişi olarak nitelenmektedir²⁸.

Filozof yerine, *bilge* kelimesinden başka ök²⁹ kelimesinden türemiş olan “*öge*” kelimesini de kullanabiliriz. Çünkü *öge* de *bilge* kelimesi ile benzer anlamda olup, akıllı anlayışlı ve tecrübeli kimseler için kullanılır³⁰. Yine bu kelime, tıpkı *bilge* kelimesinde olduğu gibi, bir milletin önderi için sıfat olarak da kullanılmaktadır³¹.

Burada aklımıza şu da gelmektedir: Eflatun ideal bir devletin başkanının filozof olması gerektiğini söylemişti³². Farabî de benzer görüşler ileri sürmekteydi. *Divânu Lügati't-Türk*'deki “*bilge*” ve “*öge*” sıfatlarının devlet başkanlarından bazılarına unvan olarak verilmesi, hem Eflatun felsefesini hatırlatması, hem de Farabî'nin görüşlerinin aynı zamanda Türk devlet geleneğini bilmesinden kaynaklandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Akıl = Us (أُس) / Sag (سَاغ) / Ök (أَوْك)

Felsefi bir terim olarak kullanılan Grek asıllı “nous” ve Arapça “akıl” kelimelerinin analitiğini yaptığımızda görürüz ki, her iki kelimenin sözcük anlamı ile terim anlamı arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki felsefi bir terim olarak kullandığımız akıl sözcüğünün Yunancası nousdur. Nous, sözlükte akıl kelimesinin tam karşılığı olmamakla birlikte, kimi filozoflar tarafından aklî faaliyetleri belirtmek için kullanılmıştır. Mesela, Anaxagoras'a göre nous, kaos halindeki evrene rasyonel bir düzen getirip kozmoza çeviren zihin yani Tanrı anlamında kullanılmaktadır. Aynı terim

²⁷ “Akıllı, erdemli bilgin kişi.” *Divânu Lügati't-Türk*, III/45.

²⁸ Bilge kelimesinin diğer anlamları hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Kamil Cihan, “Orhon Yazıtlarındaki “Bilge” Terimi Üzerine”, *Felsefe Dünyası*, 2002/1, S. 35, 90-94.

²⁹ Ök kelimesinin akıl yerine kullanılabilmesine dair biraz sonra açıklama yapılacaktır.

³⁰ *Divânu Lügati't-Türk*, I/11, 90. Bugün Anadolu'nun bazı bölgelerinde kullanılan “eke” kelimesinin de bu “öge” sözcüğüyle alakalı olduğu söylenebilir. Mesela, her şeyi kendisi biliyormuş gibi konuşan, bilgiçlik taslayan birisi hakkında “ekelenmek, eke eke konuşmak” nitelemeleri yapılmaktadır. Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü'nde eke kelimesinin anlamları şöyle sıralanmaktadır: 1. Kurnaz, açık göz, 2. Tecrübeli, usta, 3. Zeki, çok bilgili, 4. Dâhi, 5. Görgülü. Ekelenmek ise, bilgiçlik taslamak anlamına gelmektedir. <http://www.buyukturkesozluk.net>.

³¹ *Divânu Lügati't-Türk*, I/ 310.

³² Eflatun'un görüşleri için bkz., *Devlet*, 484a- vd (çev., Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcöz, İstanbul, 1988, 171 vd.)

Sokrat, Eflatun ve Aristo'da doğru düşünmenin fonksiyonu gibi manaları ifade etmektedir³³.

Akıl kelimesi Arapça sözlüklerde men etmek, engellemek, alıkoymak ve bağlamak gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise akla farklı bir anlam yüklendiğini görmekteyiz. Bu çerçevede akıl, varlığın hakikatini yani bir şeyin iyi veya kötü olup olmadığını idrak eden, maddi olmamakla birlikte maddeye tesir eden basit bir cevher olarak tanımlanmıştır³⁴.

Divânu Lügati't-Türk'de akıl kelimesinin karşılığı olarak kullanılabilir bir çok kelime bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları *us*, *sağ*, *ök* ve *teytik* (*tetik*) kelimeleridir. Aralarında bazı anlam farklılığı olan bu kelimelerden en çok kullanılanı *us* kelimesidir. Bunun yanında adı geçen diğer kelimelerin de mahiyet olarak farklı olmalarına rağmen, benzer anlamlar içerdiğini görmekteyiz.

Bu kelimelerden *us*, isim olmasına rağmen, düşünsel bir eylem ifade ettiği için daima dinamik bir anlam taşımaktadır. Şöyle ki *us* kelimesi her ne kadar akıl kelimesini karşılayan bir isim olarak kullanılsa da gerçek anlamı, "hayır ile şerri ayırt etme" faaliyeti olduğu için etkin akıl manasında kullanılmaktadır. Sözelimi "*Ol us boldı*"³⁵ derken aklın bir eyleminden bahsedilmektedir. "Uslamak" şeklinde fiil olarak kullanıldığında anlamak ve hayrı şerden ayırt etmek gibi eylemleri belirtmektedir. Şu örnekte bunu açıkça görmekteyiz: "Ol usladı neğni"³⁶.

Görüldüğü gibi *us*, rastgele bir eylem için değil; iyi, güzel, yararlı ve buna benzer olumlu eylemlerin karşıtlarından ayırt edilmesi yani bir şeyin mahiyetinin bilinmesi söz konusu olduğunda kullanılır.

Akılla ilgili bir diğer kelime de akıl, anlayış, zeyreklik ve esenlik gibi anlamlara gelen *sağ*³⁷ kelimesidir. *Sağ* kelimesi, düşünsel bir eylem olmayıp aklın ontolojik varlığına delalet etmektedir. Günümüz Türkçesinde kullandığımız "sağduyu"³⁸ kavramındaki "sağ" kelimesinin de bu anlamda olduğunu söyleyebiliriz.

Ök de akıl ve anlayış anlamında kullanılan bir kelimedir³⁹. Ancak bu kelimeyi analiz ettiğimizde söz konusu olan akıl ve anlayışın kademe kademe gerçekleşerek bir birikim, yığılma ve olgunlaşma olduğunu görürüz. *Divânu Lügati't-Türk*'deki kullanım ve örneklere baktığımızda bu durumu

³³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2010, 1173-74; Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *DİA*, C. 2, İstanbul, 1989, 239.

³⁴ Zebidi, *Tâcu'l-Arûs*, C. 30, Kuveyt, 1419/1998, 17-18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (neşr. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1992), IX/326-332. Felsefî olarak aklın tanımları hakkında bkz., Bolay, "Akıl", 238-39.

³⁵ "O hayır ile şerri birbirinden ayırdı." *Divânu Lügati't-Türk*, I/36.

³⁶ "O, nesneyi anladı yani iyi mi yoksa kötü mü olduğunu ayırt etti." *Divânu Lügati't-Türk*, I, 286.

³⁷ *Divânu Lügati't-Türk*, III/153-54.

³⁸ Sağduyu, bileşik bir kelime olup, mantıklı ve doğru düşünme hassası, doğruyu yanlıştan ayırma hususiyeti ve akliselim gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bkz., D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1992, 951.

³⁹ *Divânu Lügati't-Türk*, I/48.

daha iyi anlamaktayız. Mesela, *ök* kelimesinden türetilmiş olan “öklenmek”, önceleri anlamazken sonradan kavramak⁴⁰ anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca *ök* kelimesinden türemiş olan birbiri üzerine yığılmak, toplanmak anlamındaki “öklüşmek”⁴¹ ve çoğaltmak, artırmak anlamındaki “öklütme”⁴² kelimeleri, felsefenin “bilginin yığılması, birikmesi ve çoğalması” şeklindeki tanımıyla benzerlik göstermektedir.

Bu kelimelerden akıl terimi yerine, bugün de kullanılan “*us*” kelimesini tercih etmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Çünkü *us* kelimesi *Divânu Lüğati't-Türk*'deki anlamıyla bilimsel bilgi elde etme, araştırmaya dayalı sonuca ulaşma faaliyetinin karşılığı olarak kullanılabilir. Dolayısıyla kelimedeki “iyi ile kötünün ayırt edilmesi” anlamı, bir şeyin gerçekliğine vakıf olma, hakikatine ulaşma etkinliğini de beraberinde getirmektedir. Yoksa bir şeyin hakikati bilinmeden iyi ya da kötü mü olduğunu anlamak mümkün değildir. Bu kullanım, Eflatun felsefesindeki zan (*doxa*) ile bilgi (*episteme*)'yi ayırt etme faaliyetinin adı olan bilimsel bilgi kavramıyla da örtüşmektedir.

Us kelimesi aynı zamanda İslam düşüncesindeki iyi ve kötü (*hüsün ve kubuh*) problemiyle ilgili tartışmalarla da alakalandırılabilir. Çünkü iyi ve kötünün akılla mı yoksa vahiyle mi bilinebileceği tartışmaları, mezhepler arasındaki temel görüş ayrılıklarından birisidir. İşte *us* kelimesinin bu anlamı dikkate alınırca, iyi ve kötünün *zihni* bir faaliyetle bilinebileceğinin imkanı ortaya çıkmaktadır. Kendisi de bir Türk olan Maturidî'nin bu görüşü savunmasında, *us* kelimesinin ifade etmiş olduğu anlamın bir etkisinin olup olmadığı tartışılabilir.

Akıl anlamında kullanılan bu kelimelerden her birisini, Farabî ve İbn Sinâ gibi filozofların yapmış oldukları akıl mertebelerine karşılık olarak da kullanabiliriz. Bu durumda;

şâğ = *bilkuvve (heyulanî) akıl*,⁴³

ök = *bilfiil akıl*⁴⁴

us = *müstefâd akıl*⁴⁵ karşılığı olarak kullanılabilir.

⁴⁰ Çocuğun olgunlaştıkça kavramasının artması gibi. *Divânu Lüğati't-Türk*, I/259, 298.

⁴¹ *Divânu Lüğati't-Türk*, I/241.

⁴² *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 264.

⁴³ Aristo ve Farabî gibi filozoflara göre *bilkuvve* ya da *heyulanî* akıl, insanın doğuştan sahip olduğu ancak henüz potansiyellikten çıkmamış olan akıldır. Bu akıl maddî olmayan akledilir suretleri kabul eden güç olarak da kabul edilmektedir. Bkz., Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, 1997, 180.

⁴⁴ Bilfiil akıl, *bilkuvve* aklın bir üst mertebesi olup, hâricî varlıkların suretleri kendisinde oluşan ve bunları hifzeden akıldır. Bayraktar, 180.

⁴⁵ Müstefâd (kazanılmış) akıl, makul suretlerin kendisinde hazır olup, bilfiil mütalaa edilmesi demektir. Bu akıl, insanın çabaları sonucu Faal Akıl'dan varlıkların suretlerini elde etmiş olması dolayısıyla insan aklının en üst mertebesini oluşturmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Ahmet Kamil Cihan, “Ebu'l-Berekat el-Bağdadi'nin Akıl Görüşü”, E.Ü. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 28 Yıl: 2010/1, 5.

Gizem, sır = Yaşut (يَشُوتُ)

Sır ya da gizem kelimesi Eflatun gibi filozoflar tarafından, sadece erbabına söylenmesi ve erbabı olmayanlardan gizlenmesi gereken ezoterik bilgiler için kullanılmaktadır. İslam düşüncesinde ise daha çok *sırru'l-esrar* ve *sırru'l-mektûm* olarak kullanılan bu kavram, varlıkların görünmeyen ve ehli olmayanlar tarafından bilinemeyen hikmeti olarak kabul edilmektedir. Bu tür bilgiler daha çok silsile yoluyla hocadan talebeye aktarıldığı için ehli olmayanlara söylenmesi hoş karşılanmaz. Bu konuyla bağlantılı olarak Eflatun ile Aristo arasında şöyle bir konuşma geçtiği ileri sürülmektedir: İddiaya göre Aristo, hocası Eflatun tarafından filozoflara ait “sır”ları ifşa ettiği gerekçesiyle azarlanır. Hocasının bu ikazı üzerine Aristo’nun; “her ne kadar ben böyle davrandıysam da, ancak, zekî âlimlerden az bir grubun vakıf olabileceği pek çok sırlar bıraktım” dediği ileri sürülmektedir⁴⁶.

Gizem ve sır kelimelerinin karşılığı olarak *Divânu Lügati't-Türk*'deki “yaşut” kelimesini kullanabiliriz. *Yaşut* esrarlı, sır ve bilinmesi zor olan anlamında sıfat olarak kullanılan bir kelimedir. Mesela, saklanan ve gizlenen bir şeye “yaşut neng”⁴⁷ denir. *Yaşut* kelimesinin eş anlamlısı beküt (بَكْتُتُ) kelimesidir. Ancak bu kelimenin özelliği, tek başına kullanılmayıp, *yaşut* kelimesiyle birlikte “yaşut beküt” şeklinde kullanılmasıdır⁴⁸. *Yaşut beküt* şeklinde kullanım, bazı işrakî filozoflar ile mutasavvıfların kullandıkları “sırru'l-mektûm”⁴⁹ kavramını hatırlatmaktadır. Mesela Abdülkerim el-Cîlî “sırr-ı mektûm” diye bir kavramdan bahseder ve bunun tılsım üstüne yapılan “işaret-i mahsusa” olduğunu ileri sürer⁵⁰.

Sudûr = Yenimek (يَنْيَمُ)

Sudûr kelimesi, Arapça *s-d-r* kökünden türemiş olup, suyun taşması, doğmak, meydana çıkmak, sâdir olmak ve zuhûr etmek gibi anlamlara gelmektedir⁵¹. İslam düşüncesinde ise, Tanrı’nın âlemi kendi varlığından meydana getirmesi eylemini karşılamak üzere kullanılan bir kelimedir.

Sudûr kavramı ilk olarak Plotinus tarafından ortaya atılmış ve ondan da İslam düşüncesine geçmiştir. İslam felsefesinde daha çok meşşâî filozofların kullandıkları sudûr, âlemin Tanrı’dan vasitasız ve zamansız bir biçimde meydana gelmesini ifade etmektedir. Bu yolla meydana gelen ilk

⁴⁶ İbn Sinâ, “(Peygamberlerin) Peygamberliklerin(in) İspatı ve Onların Kullandıkları Sembol ve Örneklerin Yorumu Hakkında Risale”, *İbn Sinâ Risaleleri*, çev. A. Açıkgenç-M. H. Kırbaoğlu, Ankara, 2004, 38.

⁴⁷ *Divânu Lügati't-Türk*, III/8.

⁴⁸ *Divânu Lügati't-Türk*, II/228; III/8.

⁴⁹ Nev’î Efendi’ye göre Fahreddin Razî’nin eserlerinden birisinin adı “es-Sırru'l-Mektûm”dur. Nev’î Efendi, *İlimlerin Özü /Netâyic el-Fünûn*, haz. Ömer Tolgay, İstanbul, 1995, 208.

⁵⁰ Abdülkerim Cîlî, *İnsan-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, 2002, 47. İbn Haldun’a göre bu ilmi ilk önce Süryaniler, daha sonra da Keldâniler ve bunların çağdaşı olan Kibtîler kullanmış, onlardan da Fars ve Yunanlılara intikal etmiştir. Bkz., İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1990, 568-69.

⁵¹ Zebidî, C. 12, 292-93.

varlık ilk akıldır. İlk aklın Tanrı'ya nispetle mümkün varlık olması ve kendini düşünmesi sonucunda ondan ikinci akıl, birinci gök ve birinci feleğin nefsi meydana gelir. Buna göre ilk aklın bu iki yönlü fonksiyonu alemdeki çokluğun sebebidir. İkinci akıldan üçüncü akıl ve ikinci felek ile onun nefsi meydana gelir. Bu silsile Faal Akıl da denilen onuncu akılda son bulur⁵².

Sudûr kavramını karşılamak üzere *Divânu Lügati't-Türk*'deki "yenimek" kelimesini kullanabiliriz. Zira *yenimek* kelimesi kadının doğurması anlamındadır⁵³. Mesela, kadın doğum yaptığında "yenidi" denir. Bu kelime sadece insan için kullanıldığından, hayvanların doğurması bu kelimenin muhtevasına dahil değildir. Dolayısıyla *yenimek* kelimesi, akıllı varlıkların doğurmasını ifade etmektedir.

Yenimek kelimesinin hangi kelimedenden türediği hususunda iki görüş vardır. Birincisi yeğni, hafif anlamına gelen "yeniğ" kelimesinden gelmiştir. Bu durumda kadın yükünü atıp hafifledi anlamındadır. İkincisi de, "yin" kelimesinden türemiş olabilir. *Yin* ise, insan bedeni demektir⁵⁴. Bu durumda *yenimek* kelimesinin anlamı, kadın kendi vücudundan başka bir vücut yani kendi bedeninden başka bir beden çıkardı demektir. Her iki görüşü birlikte dikkate aldığımızda, kelimenin anlamı daha da belirginleşmektedir. Çünkü bir taraftan yeni bir varlık meydana gelirken, öbür taraftan da meydana gelen bu varlığın kendisine vücut veren varlığa benzemesi söz konusudur.

Analitik olarak incelendiğinde, "yenimek" kelimesinin, filozofların maksatlarını ifade etmede, sudûr kelimesinden daha başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü sudûr kelimesi, doğmak, meydana çıkmak, sadır olmak ve zuhur etmek gibi anlamlara gelmektedir. Halbuki *yenimek*'te bir varlıktan yine o varlığın bir benzeri meydana gelmektedir. Bu da Allah'ın Adem'i kendi suretinde (bir başka rivayette Rahman suretinde) yarattı⁵⁵ şeklinde ileri sürülen hadisteki ifadeleri hatırlatmaktadır.

Te'vil = Yörük (يَرْكُ)

Te'vil, lûgatta "dönmek, dönüştürmek, yerine varmak, yerini bulmak" anlamına gelen *e-v-l* kökünden türetilmiş bir kelimedir⁵⁶. Terim olarak ise

⁵² Mahmud Kaya, "Sudûr", *DİA*, c. 37, İstanbul, 2009, 467-68.

⁵³ *Divânu Lügati't-Türk*, III/ 91-92.

⁵⁴ *Divânu Lügati't-Türk*, III/ 92, 145.

⁵⁵ Buhari, *İsti'zan*, 1; Müslim, *Bir*, 115. Alimlerin bir kısmına göre, hadis metninde geçen "kendi suretinde" (sûretihî) ifadesindeki "kendi" zamiri Allah'a racidir. Hadisin tercümesi bu doğrultuda yapılmıştır. Bir kısım alimlere göre ise, oradaki zamir Adem'e racidir. Bu takdirde hadisin manası "Allah Adem'i, Adem'in kendi suretinde yarattı." şeklinde olur. (bk. İbn Hacer 5/182-83). Benzer ifadeler Tevrat'ta da "Tanrı insanı kendi suretinde yarattı (Tekvin, 1/27) şeklinde geçmektedir.

⁵⁶ Zebidî, C., 28, s. 31; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. 11, 32.

te'vil, kesin açıklama ve şahitlik söz konusu olmaksızın kelâmın, muhtemel mânâlarından birini tercih etmek şeklinde tanımlanmaktadır⁵⁷.

Te'vil yerine *Divânu Lüğati't-Türk*'deki "yörük" kelimesini kullanabiliriz. Yörük kelimesi rüya tabiri, yormak, sözün gidişi ve anlatılışı⁵⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Mesela, "tüş yörüğü" (düş yorumu) ve "söz yörüğü" (sözün gidişi, anlaşılışı) gibi örnekler, bir rüyanın ya da sözün muhtemel anlamlarından birisinin tercih edildiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında *yörük* kelimesi, te'vil yerine kullanılabilir. Çünkü te'vil de *yörük* gibi bir çok anlamdan birisini tercih etmektir.

Ahlak = Yorık (يُرِك)

Ahlak; kelimesi Arapça "h-l-k" kelimesinden türemiş olan "hulk" kelimesinin çoğulu olup, huy, seciye, karakter ve gidişat gibi anlamlara gelmektedir.

Ahlak kelimesinin karşılığı olarak *Divânu Lüğati't-Türk*'deki "yorık" kelimesini kullanabiliriz. Çünkü *yorık*; huy, gidiş ve insanlarla geçinme gibi anlamlara gelmektedir. Mesela, bir kişinin nasıl bir insan olduğunu araştırırken "Beg yorıkı netek?"⁵⁹ denir. *Yorık* ile eşanlamlı olan bir de kılık (kılık) kelimesi vardır. Bu kelime de huy, gidiş, halkla geçinme anlamına gelmektedir⁶⁰.

Beden = Yin (يِن)

Beden; kelimesi Arapça asıllı bir kelime olup, insanın görünen maddi şekli, gövdesi, cüssesi anlamına gelen "b-d-n" kökünden türemiştir⁶¹.

Beden yerine *Divânu Lüğati't-Türk*'de geçen "yin" kelimesini kullanabiliriz. Çünkü *yin*, insana ait beden, gövde ve vücut anlamında kullanılan bir kelimedir⁶². Bu kullanımıyla *yin*, sadece insan bedeni için kullanılmaktadır.

Ruh = Tın (تِن)

Ruh kelimesi, Arapça soluk, rüzgar gibi anlamlara gelen "r-v-h" kökünden türemiştir. Felsefî bir terim olarak ise ruhu, bedenle birlikte insanı oluşturan bir cevher olarak tanımlayabiliriz.

Ruh kelimesi yerine *Divânu Lüğati't-Türk*'deki "tın" kelimesini kullanabiliriz. *Tın*, "anın tını kesildi"⁶³ örneğinde olduğu gibi ruh, nefes ve soluk gibi anlamlara gelmektedir. *Tın* kelimesinin zaman zaman "konuk"

⁵⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968, 12

⁵⁸ *Divânu Lüğati't-Türk*, III/18.

⁵⁹ "Beyin huyu, gidişatı nasıldır." *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 378; II/ 40; III/ 15.

⁶⁰ *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 383.

⁶¹ İbn Manzur, C.1, 232.

⁶² *Divânu Lüğati't-Türk*, III/ 92, 145.

⁶³ "Onun soluğu kesildi, ruhu çıktı." *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 339.

sıfatıyla nitelendirildiğini de görmekteyiz. Bu durumda *tin*'in konuk oluşu, birçok felsefede özellikle de İslam felsefesinde, ruhun bedende geçici olarak bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla *konuk tin*, bedende misafir olan ruh kavramını karşılamak için kullanılabilir.

Teist = Tengrigen (تَنْتُرِكَان)

Teist kelimesi, Grekçe bir kelime olup, ezeli, şuurlu, yaratan, ilim ve irade sahibi bir Tanrı'ya inanan kimse demektir. Bu anlamda ilahî dinlerin tanrılarına inanan kimselere felsefi bir terimle “teist” denir.

Teist kelimesinin yerine *Divânu Lüğati't-Türk*'deki “*Tengrigen*”, kelimesini kullanabiliriz. Çünkü *tengrigen*, “Tanrı'ya tapan bilgin, bilgin kimse”⁶⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tapmak aynı zamanda ibadet etmeyi de gerektirdiği için *tenrigen* kelimesi deist anlamından çok teist anlamında kullanılabilir.

Bunlardan başka aşağıdaki terimlere, *Divânu Lüğati't-Türk*'den şu karşılıkları bulmak mümkündür:

Ebedî = Menggü (مَنْكُو)

Günümüzde “bengi ve bengü” olarak da kullandığımız “*menggü*” kelimesi ebedî, daimâ ve sonsuz gibi anlamlara gelmektedir. “*Menggü aju*n”⁶⁵ örneğinde olduğu gibi.

Zaman = Ogur (أُغُور)

“*Ogur*” kelimesi fırsat, bereket, uğur gibi manalarının yanında vakit ve zaman anlamına da gelmektedir. Mesela, “*Ne ogurda keldin*”⁶⁶ ve “*ogurlug iş*”⁶⁷ gibi kullanımlarda belirtilmek istenen anlam zamandır.

Saadet = Kut (قُت)

Kut kelimesi, uğur, devlet, baht ve saadet gibi anlamlara gelmektedir. “*Kut kıwıg berse idhim kulinga/ Künde işi yükseben yokar agar*”⁶⁸ örneğinde olduğu gibi.

Kadir = Ugan (أُغُن)

Ugan, her şeye gücü yeten yani kadir anlamında Tanrı'nın bir sıfatıdır: “*Ugan Tengri*”⁶⁹ sözünde olduğu gibi.

⁶⁴ *Divânu Lüğati't-Türk*, III/ 377.

⁶⁵ “*Sonuz dünya, ahret.*” *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 44; III/ 64, 378.

⁶⁶ “*Ne zaman geldin?*” *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 53.

⁶⁷ “*Yaktinde yapılan iş.*” *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 146.

⁶⁸ “*Tanrı bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse, onun işi her gün yükselir.*” *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 320.

⁶⁹ “*Gücü yeten Tanrı.*” *Divânu Lüğati't-Türk*, I/ 77.

Delil = Belgü (بَلْغُو)

Belgü kelimesi alamet, iz ve nişan gibi anlamlara gelmektedir. “Kut belgüsü bilig”⁷⁰ örneğinde olduğu gibi. *Belgü* kelimesi, belgürmek şeklinde mastar olarak da kullanılmaktadır⁷¹.

Cemiyet = Konat (كُنَات)

Cemiyet yerine “*konat*” kelimesini kullanabiliriz. Çünkü *konat*, birbirine yanaşan, toplanan insan kümesi anlamındadır. “Ol mening konatım ol”⁷² örneğinde olduğu gibi.

Karakter = Tadu (تَادُو)

Karakter yerine, insanın tab’ı ve tabiatı anlamına gelen “*tadu*”⁷³ kelimesini kullanabiliriz.

Şey = Neng (نَنْتْ)

Şey kelimesinin tam karşılığı olarak nesne, şey ve mal gibi anlamlara gelen “*neng*” kelimesini kullanabiliriz.

Bazı örneklerini vermeye çalıştığımız bu gibi sözcükleri çoğaltmak mümkündür. Hatta birçok bilimsel buluşların adlandırılması için *Divânu Lügati’t-Türk’e* müracaat etmek gerekir. Çünkü bu eser, bütün Türk lehçelerini içine alan ve her türlü kullanılışı gösteren bir kitaptır. Ancak bazı kelimeleri bugün kullanılmamaktadır. Buna rağmen yeni terimler türetilirken mutlaka başvurulması gereken bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Haluk, *Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati’t- Türk*, Ankara, 2008.
 Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1984.
 Akün, Ömer Faruk, “Kaşgarlı Mahmud”, *DİA*, C. 25, Ankara, 2002.
 Ayık, Hasan, “Felsefi Kavramların Oluşmasında Farabi’nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1-2, C. IV, S. 7-8.
 Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, 1997.
 Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, C. 2, İstanbul, 1989.

⁷⁰ “Kut’un alameti, delili bilgidir.” *Divânu Lügati’t-Türk*, I, 427-28.

⁷¹ *Divânu Lügati’t-Türk*, I/ 387; II/ 172.

⁷² “O, bana yanaşan, bana sokulan kişidir.” *Divânu Lügati’t-Türk*, I/ 357.

⁷³ *Divânu Lügati’t-Türk*, III/ 220.

- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, C, V (neşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-İlm, Beyrut 1984).
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2010.
- Cihan, Ahmet Kamil, "Ebu'l-Berekat el-Bağdadi'nin Akıl Görüşü", E.Ü. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 28 Yıl: 2010/1.
- Cihan, A. Kamil, "Orhon Yazıtlarındaki "Bilge" Terimi Üzerine", *Felsefe Dünyası*, 2002/1, S. 35.
- Cîfî, Abdülkerim, *İnsan-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, 2002.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1992.
- Eflatun, *Devlet*, çev., Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cımcöz, İstanbul, 1988.
- Farabî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, Beyrut, 1985.
- Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, çev., Nafiz Danışman, İstanbul, 1990.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1990.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. IX, (neşr. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1992).
- İbn Sinâ, "(Peygamberlerin) Peygamberliklerin(in) İspatı ve Onların Kullandıkları Sembol ve Örneklerin Yorumu Hakkında Risale", *İbn Sinâ Risaleleri*, çev. Alparslan Açıkgeçen- M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara, 2004.
- Kaçalın, Mustafa S., "Divânü Lügati't-Türk", *DİA*, 9, İstanbul, 1994.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati-it-Türk Tercümesi*, I-III, çev., Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1992.
- Kaya, Mahmud, "Sudûr", *DİA*, c. 37, İstanbul, 2009.
- Kutluer, İlhan, "Hikmet", *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998.
- Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü /Netâyic el-Fünûn*, haz. Ömer Tolgay, İstanbul, 1995.
- Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, İstanbul, 1995.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev., Reşit Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara, 1998.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs*, Kuveyt, 1385/1965.